

**QAFQAZ İSLAM ORDUSU VƏ AZƏRBAYCAN
(I məqalə)****A.C.İSGƏNDƏROV**
Bakı Dövlət Universiteti

1920-ci ilin bolşevik işğalı, təkcə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə başa çatmadı. Yeni ideologiyaya sahib olan sovet quruluşu Azərbaycan xalqının, hətta çar Rusiyası dövründən qoruyub saxladığı çox şeyi ya məhv etdi, ya da onu xalqın həyat tərzindən və mənəviyyatından çıxartdı. Sovet dönəmində ən çox ziyan çəkən tarix elmi oldu. Sovet cəmiyyətinin uğurlarını tərənnüm etmək və onun üstünlüklərini sübut etmək üçün tarix elmi dövlət siyasətinə tabe edildi. Son nəticədə Azərbaycan tarixində xidməti olan şəxsiyyətlər 70 illik sovet dönəmində vətən tarixindən silinərək düşmən obraza çevrildilər. Əslində, Azərbaycan tarixi ilə bağlı həqiqətlər, təkcə təhrif olunmadı, bu hadisələrin çoxu ört-basdır edildi. Səfəvi dövlətinin banisi Şah İsmayıl, Əfşarlar sülaləsinin banisi və görkəmli azərbaycanlı sərkərdə, dövlət başçısı Nədir şah, çar qoşunlarının komandanı Sisiyanova qarşı son damla qanına qədər vuruşan gəncəli Cavad xan, 1918-ci ilin türk-müsəlman soyqırımı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun qurucuları, Azərbaycanda milli şüurun formalaşmasında və milli demokratik hərəkatın inkişafında müstəsna xidmətləri olan Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev və başqaları, 1917-ci ilin fevralında çarizmin devrilməsindən sonra acı taleyin ümidinə qalan Azərbaycan xalqının harayına çatan türk ordusunun xilaskarlıq yürüşləri zaman-zaman təhrif olunaraq düşmən bir tarixə çevrildi.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində SSRİ adlı nəhəng bir dövlət süqut etdi. Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan tarixi ilə bağlı bir çox hadisələrin tədqiqinə başlandı. Uzun müddət təhriflərə məruz qalmış belə tarixi hadisələrdən biri Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana yürüşü və onun nəticələri idi. Qafqaz İslam Ordusu ilə bağlı obyektiv tədqiqatın aparılması bir tərəfdən Sovet Rusiyasını və onun bölgədəki dayağı olan Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak qüvvələrinin, habelə alman və ingilis qüvvələrinin Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı necə böyük cəbhə qurduqları və bu cəbhəyə qarşı uğurlu mübarizə aparılmasında İslam Ordusunun fəaliyyətini düzgün qiymətləndirməyə imkan verir.

Məlum olduğu kimi, 1914-cü ildə dünyanı yenidən bölüşdürmək üstündə imperialist dövlətləri arasında I Dünya müharibəsi başlandı. Qərb dövlətlərinin bu müharibədə maraqlarının əsas hissəsini yeni torpaqlar və yeni bazarların ələ keçirilməsi təşkil edirdi. İmperialist müharibəsinin iştirakçısı olan Osmanlı dövlətinin müharibə planlarında iki taktiki gediş diqqət mərkəzində idi. Camal paşanın rəhbərlik etdiyi pla-

nın tərəfdarları iddia edirdilər ki, Osmanlı dövləti öz keçmiş qüdrətini qaytarmaq üçün itirilmiş xilafət torpaqlarını yenidən özünə birləşdirməyə səy göstərməlidir. İkinci planın tərəfdarı olan hərbi nazir Ənvər paşa Rusiyanı məğlub etmək və Qafqaz, Orta Asiya ərazilərini Osmanlıya birləşdirməklə Böyük Turançılıq hərəkatını uğurla başa çatdırmağa ümid bəsləyirdi. Ənvər paşa Qafqaz cəbhəsindəki rus ordusunu birdəfəlik məğlub etmək üçün 1914-cü il dekabrın axırlarında hücumla keçdi. Tarixdə Sarıqamış hərəkatı adlanan bu yürüş Osmanlı ordusuna uğur gətirmədi. Çətin hava şəraiti, qış geyimi əvəzinə əsgərlərə verilən nazik və keyfiyyətsiz yay geyimi, dağlıq bölgələrdə ordunun soyuqdan, aclıqdan və tıfədən qırılması osmanlı ordusu üçün fəlakətlə nəticələndi. Ardicıl əlavə qüvvə ilə təmin edilən rus ordusu güclü hücum nəticəsində osmanlıların 90 min əsgər və zabiti əsir götürərək Sarıqamış əməliyyatını uğurla başa çatdırdı. Beləliklə, Camal paşanın Sina cəbhəsindəki panislamizm hərəkatı kimi Ənvər paşanın Qafqaz cəbhəsində panturanizm hərəkatının ilk mərhələsi də uğursuzluqla nəticələndi [6, s.49].

1917-ci ildə Rusiyada baş verən fevral inqilabı və oktyabr çevrilişi I Dünya müharibəsinin mühüm hadisələrindən oldu. Çünki 1918-ci ilin martında Sovet Rusiyası ilə Almaniya başda olmaqla müttəfiq dövlətlər arasında Brest-Litovskda sülh müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə rus ordusu qısa müddət ərzində Şərqi Anadolunu tərk etməli, Ərdəhan, Batum, Qars şəhərləri ruslar tərəfindən boşaldılmalı idi. Beləliklə, Brest-Litovsk müqaviləsi Ənvər paşanın Qafqaz planının reallaşması üçün münbit bir şərait yaratdı. Digər tərəfdən, I Dünya müharibəsi illərində rus ordusunun köməyindən yararlanan erməni silahlı dəstələri Anadoluda 100 minlərlə türkün həyatına son qoyaraq "Böyük Ermənistan" planını reallaşdırmaq üçün Azərbaycanın qərbində, şimalında və cənubunda türk-müsəlmanlara qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirirdi. Bütün bunlar, müəyyən qədər özünə gələn Osmanlı dövlətini məcbur edirdi ki, din, dil və qan qardaşı olan Qafqaz xalqlarını, o cümlədən, azərbaycanlıları daşnak-bolşevik qırğınlarından qurtarsın [8, s.10]. Ona görə də, 1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Osmanlı dövləti yaranmış tarixi fürsətdən maksimum istifadə etmək üçün Qafqaz yürüşünü gündəlik planına daxil etdi. Doğrudur, Cənubi Qafqazda mövcud dövlət qurumu olan Zaqafqaziya seymi Osmanlı dövlətinə isti münasibətdə deyildi. Həm Trabzon, həm də Batum konfranslarında məlum oldu ki, erməni və gürcü nümayəndə heyəti Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərini yerinə yetirmək fikrində deyil. Erməni və gürcü nümayəndə heyəti müqavilənin şərtlərindən doğan nəticələrlə barışmaq istəmir və Osmanlı dövlətinə düşmən münasibətdə olduqlarını açıq şəkildə bəyan edirdi. Yalnız Azərbaycan nümayəndə heyəti Osmanlı dövlətinin ona göstərə biləcəyi yardımın nə qədər böyük əhəmiyyət daşdığını açıq-aydın hiss edirdi.

Məlum olduğu kimi, Tiflisdə 1918-ci il mayın 26-da Gürcüstan, mayın 28-də isə Azərbaycan və Ermənistan öz müstəqilliyini elan etdilər. Yeni elan olunan üç dövlətdən Gürcüstanın paytaxtı Tiflis, Ermənistanın paytaxtı Yerevan oldu. Bakı Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti tərəfindən işğal edildiyindən Azərbaycanın müvəqqəti paytaxtı Gəncə oldu. Elan olunmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaşatmaq və onu real dövlət qurumuna çevirmək dövrün ən çətin problemlərindən biri idi.

Əvvəla, Azərbaycan dövləti özgə bir ərazidə elan olunmuşdu. İkinci

cisi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin öz torpaqlarını qoruya biləcək ordusu yox idi. Üçüncüsü, Azərbaycan xalqına düşmən olan, Azərbaycan torpaqlarını işğal edən və Bakını özünə paytaxt seçən Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin 20 mindən artıq nizamlı silahlı qoşunu var idi. Dördüncüsü, Azərbaycandakı mövcud siyasi, iqtisadi və hərbi durum o qədər mürəkkəb idi ki, qısa bir zaman kəsiyində bu problemlərin öhdəsindən gəlmək qeyri-mümkün idi. Beşincisi, Sovet Rusiyası Bakı neftindən yararlanmaq üçün, nəyin bahasına olursa-olsun, Azərbaycanı əlində saxlamağa cəhd göstərirdi. Altıncısı, I Dünya müharibəsində birbirinə düşmən olan İngiltərə və Almaniya Azərbaycanla bağlı müxtəlif planlara malik idilər. Yeddincisi, çar Rusiyasından Azərbaycana qalan miras hərbi xidmətdən və silah daşımaqdan məhrum edilən əhali və primitiv qaydada mövcud olan dağınıq təsərrüfat idi [7, s.35].

Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyi 1918-ci il iyunun 4-də Batumda Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsi imzaladı. Gürcüstan və Ermənistanla imzalanan müqavilədən fərqli olaraq Azərbaycanla bağlanan müqavilə daha səmimi və Azərbaycan xalqının xeyrinə idi. Müqavilədə vurğulanırdı ki, Azərbaycan ərazisində təhlükəli vəziyyət yaranacağı təqdirdə Osmanlı dövləti burada intizam və asayiş təmin etmək üçün Azərbaycana əsgəri yardım göstərə bilər. Bu müqaviləni Osmanlı dövləti adından ədliyyə naziri Xəlil Məntəşə və 3-cü ordu komandanı Mehmet Vəhib paşa, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adından isə Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadə və xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacinski imzaladılar [5, s.34].

Hələ 1917-ci ilin fevralında çarizmin devrilməsindən sonra Rusiyada Müvəqqəti hökumətin dövründə ermənilər və gürcülər öz milli qüvvələrini təşkil edərkən heç bir çətinliklə qarşılaşmadılar. Çünki çar Rusiyası dövründə rus ordusunun tərkibində kifayət qədər erməni və gürcü əsilli əsgər və zabıt var idi. Bunu azərbaycanlılarla bağlı demək mümkün deyildi. Çarizmin milli ayrı-seçkilik siyasətinin nəticəsi olaraq azərbaycanlılar hərbi xidmətə cəlb olunmurdular. Hələ aprel ayının əvvəlində Osmanlı dövlətinin hərbi naziri Ənvər paşa Batum şəhərinə gələrək burada Azərbaycan nümayəndələri ilə görüşdü. Azərbaycan nümayəndə heyətinin Ənvər paşadan yardım istəməsi ilə Ənvər paşanın Qafqaz siyasəti üst-üstə düşürdü. Ənvər paşanın Qafqazda islam dövləti qurmaq və Osmanlı ilə Sovet Rusiyası arasında bir bufer dövlət yaratmaq siyasəti Qafqaz türklərinin, o cümlədən azərbaycanlıların müdafiə olunmasını zəruri edirdi. 1918-ci il mayın 11-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunmasından bir az əvvəl Şimali Qafqaz Cümhuriyyəti elan edildi [11, s.29]. Ənvər paşa Qafqaz maraqlarını təmin etmək məqsədilə Şimali Qafqaz Cümhuriyyətini tanıdı və bu dövlətə hərbi yardım göstərilməsi ilə bağlı tapşırıq verdi. Şimali Qafqazın və az sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Osmanlı dövləti tərəfindən tanınması Sovet Rusiyasını təsirli dərəcədə qıcıqlandırıldı. Sovet Rusiyası yaxşı başa düşürdü ki, Osmanlı nüfuzunun Azərbaycanda və Şimali Qafqazda yayılması bu torpaqların Rusiyanın nəzarətindən çıxması demək idi. Xüsusilə, Sovet Rusiyasının Bakı neftindən məhrum olunması Rusiya iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuş olardı. Ona görə də, Sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı Çiçerin 1918-ci il mayın 30-da Osmanlı dövlətinə nota göndərərək Qafqaz dövlətlərinin tanınma qərarına öz etirazını bildirdi. Lakin Osmanlı dövləti qərarından dönmək və Qafqaz yürüşünü təxirə salmaq fik-

rində deyildi.

Rusiyanın I Dünya müharibəsindən yarımçıq çıxması, başsız qalan rus ordusunun bir neçə cəbhədə başıpozuq vəziyyətdə fəaliyyət göstərməsi, ermənilərin Şərqi Anadoluda törətdikləri vəhşilikləri və soyqırımı Azərbaycanda da həyata keçirmələri burada yaşayan türkləri Osmanlı dövlətindən yardım istəməyə vadar etdi. Bu məqsədlə Qafqaz türklərindən təşkil olunan nümayəndə heyəti 1917-ci ilin oktyabrında Mosul şəhərində 6-cı ordunun rəhbərliyi ilə görüşdü. Altıncı ordunun rəhbərliyi Qafqazdakı vəziyyəti yerində öyrənmək məqsədilə 3 zabitini həmin nümayəndə heyəti ilə ora göndərdi. Qafqazdan qayıdan zabitlər Osmanlı qüvvələrinin bu əraziyə əlverişli yürüşü üçün münbit şəraitin yaranacağını təsdiq etdilər. Beləliklə, bolşevik çevrilişinin Rusiyada yaratdığı sarsıntı, Qafqazda rus hakimiyyətinin iflası uğraması, Azərbaycanın demokratik qüvvələrinin Osmanlıdan yardım tələb etməsi, burada hərbi hərəkətə başlamaq üçün əlverişli şəraitin yaranması, Ənvər paşaya müharibənin əvvəlindən bəri gözlədiyi tarixi fürsəti həyata keçirməyə imkan verdi [11, s.64].

1918-ci il fevralın 16-da Ənvər paşa Qafqaz, Dağıstan, Türkünstan və Rusiyaya tabe olan müsəlman ölkələrinə ehtiyac hiss etdikləri yardım və köməyi göstərmək məqsədilə qərargahı Tehrandə yerləşən bir təşkilatın yaradılması haqqında əmr imzaladı. Əmrdə qeyd olunurdu ki, adı çəkilən bölgələrə dəyanətli və vətənpərvər zabitlərin göndərilməsi məqsədəuyğundur. Əmrə görə podpolkovnik Nuru bəy (Ənvər paşanın ögey qardaşı) Tehran Mərkəzi Heyətinin rəhbəri, podpolkovnik Şövkət bəy Dağıstana, minbaşı Nazim Cavad bəy Əfqanıstana və Xəlil paşanın məsləhət gördüyü başqa zabitlər isə Qafqazın digər bölgələrinə və Türkünstana göndərməli idi. Qafqazda türk və islam əhalisinin yaşadığı bölgələrdə təşkilatların yaradılması və bu xalqların nümayəndələrindən ibarət İslam ordusu təşkil etmək üçün podpolkovnik Nuru bəyin təşkil etdiyi nümayəndə heyətinin Azərbaycana göndərilməsi Ənvər paşa tərəfindən məsləhət görüldü. Belə bir orduya Nuru bəyin podpolkovnik rütbəsi ilə rəhbərlik edə biləcəyinə olan şübhələri yox etmək üçün ona fəxri general rütbəsi verildi. Eyni zamanda, Nuru paşa ilə birlikdə Qafqaz İslam Ordusunu təşkil etmək üçün Azərbaycana gedən zabitlərə də bir üst rütbə verildi [8, s.64].

1918-ci il aprelin 5-də Ənvər paşa Qafqaz İslam Ordusunun təşkili və vəzifələrinə aid təlimatnaməni təsdiq etdi. Bu təlimatnamə Qafqaz İslam Ordusunun qarşısında duran vəzifələri və fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. Təlimatnaməyə görə, "Qafqaz ordusunun təşkilində məqsəd qafqazlıların təşkil edəcəyi ordunun əsasını vücuda gətirmək və bu əsas tədricən genişləndirmək və qafqazlı əsgərlərə təlim vermək və Qafqazda yüksək islam mənfəətlərini və hüquqi-müqəddəsi-xilafəti və dövləti-Osmaniyyə ilə rəvabiti-siyasiyyə və əsgəriyyəni təsis etmək idi" [12, s.31].

Ənvər paşa son dərəcə gizli saxladığı Qafqaz əməliyyatını Osmanlının əsas müttəfiqi olan alman dövlətinə və onun qərargahına da bildirməyə çalışırdı. Çünki Almanıyanın Bakı nefti ilə bağlı siyasi planları Osmanlı qüvvələrinin Azərbaycanla bağlı Qafqaz yürüşünün həyata keçirilməsi üçün ciddi əngəllər yaradırdı. Buna görə də, Ənvər paşa Qafqaz yürüşünü Osmanlı ordusunun hərbi əməliyyatı kimi yox, qurulacaq ordunun azərbaycanlılardan təşkil edilməsi kimi təbliğ edirdi. Qurulan or-

duya Qafqaz İslam Ordusu adının verilməsi Almaniyanı şübhələndirməmək üçün seçilmiş bir fənd idi.

Nuru paşanın 300 nəfərlik zabit heyəti çətin yol şəraitini dəf edərək mayın 9-da Təbrizə çatdı (Cənubi Azərbaycanın böyük bir hissəsi, o cümlədən Təbriz şəhəri osmanlı qüvvələrinin nəzarəti altında idi – A.İ.). Urmiyə gölü ətrafında erməni silahlı dəstələrindən canını qurtaran yerli əhali türk qoşunlarından kömək istədi. Osmanlı qoşunları yerli əhaliyə əllərindən gələn köməkliyi etdilər. Hələ Təbrizdə ikən Nuru paşa Bakıya can atan ingilis qoşun hissələri barədə məlumat toplamaq üçün zabit heyətinə xüsusi tapşırıq verdi. Nuru paşadan bu tapşırığı alan İbrahim Kamal bəy Urmiyə gölü ətrafından geri çəkilən ingilislərin vəziyyəti haqqında mümkün məlumatı topladıqdan sonra Gilan məntəqəsinin hakimi Kiçik xanla görüşərək, İslam Ordusu hissələri ilə Kiçik xanın silahlı dəstələrinin birgə fəaliyyətinin nizamlanması imkanlarını müzakirə etdilər. Nuru paşanın zabit heyəti mayın 12-də Savucbulaq-Təbriz-Alacüce yolu ilə hərəkət edərək mayın 20-də Araz çayına çatdı. Nuru paşanın dəstəsi Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinə daxil oldu və ilk gündən yerli əhalinin böyük sevinci və rəğbəti ilə qarşılaşdı. Dəstənin Zəngəzura çatdığı vaxt erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı təcavüzkarlığı amansız bir şəkil almışdı. Bu təcavüzkarlığın qarşısını almaq və yerli əhalidən müqavimət dəstələri yaratmaq üçün Nuru paşa bir neçə türk zabitini həmin bölgədə saxladı. Bir neçə türk zabitini isə Naxçıvan və Ordubad bölgələrinə göndərildi [3, s.93].

Nuru paşa Cəbrayıl-Ağdam-Tərtər marşrutu ilə Yevlaxa gəldi. Mayın 24-də Nuru paşanın Yevlaxda böyük təntənəli qarşılama mərasimi oldu. Nuru paşa Qafqaz İslam Ordusunun qərargahının Nuxada yaradılmasını qərara almışdı. Lakin bir tərəfdən Nuxa ətrafında erməni dəstələrinin fəallığı, digər tərəfdən isə oranın əsas nəqliyyat xətlərindən kənar qalması Nuru paşanı qərargahı Gəncədə təşkil etməyə məcbur etdi. Nuru paşa mayın 25-də Gəncəyə gəldikdən sonra Azərbaycanın müxtəlif bölgələri ilə əlaqə yaratdı və həmin bölgələrdə müqavimət dəstələrinin təşkilinə başladı. Az vaxt ərzində Gəncə, Qazax, Zaqatala, Nuxa, Ağdam, Ağdaş, Cəbrayıl, Qarabağ və Zəngəzurun şərq hissəsini əhatə edən ərazilərdə asayişin təmini üzrə idarə və komandalar təsis edildi. Nuru paşa Azərbaycana gəlməmişdən bir az əvvəl Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində ermənilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün könüllü silahlı dəstələr təşkil edilmişdi. Bu dəstələrin başında I Dünya müharibəsi illərində əsir düşmüş və Azərbaycana gətirilən türk zabitləri dayanırdı. Nuru paşanın Azərbaycana yürüşü ərəfəsində azərbaycanlılardan təşkil olunmuş korpusda şəxsi heyətin sayı həddən ziyadə az idi. Korpusda cəmi 1000 nəfərə qədər əsgər və zabit var idi və onların da yarısı türk əsirləri idi. Beləliklə, Nuru paşa Azərbaycandakı mövcud vəziyyəti diqqətlə öyrəndikdən sonra Osmanlıdan əlavə qüvvə gəlmədən Bakı üzərinə yürüşün heç bir nəticə verməyəcəyinə əmin oldu. Bununla bağlı Nuru paşa Ənvər paşaya müraciət edərək Azərbaycanda mövcud olan qüvvələrlə Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı qarşısında qoyulan vəzifələrin həllinin qeyri-mümkün olduğunu onun nəzərinə çatdırdı [9, s.36].

Nuru paşa Azərbaycanda siyasi vəziyyətin nə qədər ağır olduğunu Gəncəyə gəldikdən sonra daha müfəssəl anlamışdı. Azərbaycan xalqı bolşevik, rus və erməni təcavüzünə qarşı müdafiəsiz bir vəziyyətdə idi. Azərbaycan milli korpusunun adı nə qədər böyük səslənsə də, əslində,

nizamlı ordu deyilən qoşun dəstəsi hələ yaradılmamışdı. Digər tərəfdən, osmanlıdan köməyə gələn türk zabitlərinin köməyi ilə yerli xalqdan təşkil ediləcək qüvvələrlə Azərbaycanın daşnak-bolşevik zülmündən xilas edilməsi mümkün deyildi. Bütün bunları diqqətlə izləyən Ənvər paşa Şərqi orduları qrupunda yerləşən 5-ci Qafqaz diviziyasının Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə daxil edilməsi əmrini verdi. 5-ci Qafqaz diviziyasının tərkibində 257 zabit, 5575 süvari var idi. Artıq Nuru paşanın əmrində iş görə biləcək nizamlı bir qüvvə mövcud idi. Ancaq Nuru paşa onu da dərk edirdi ki, Azərbaycanda mövcud olan daşnak-bolşevik qüvvələri ilə müqayisədə Azərbaycana göndərilən Osmanlı qüvvələri kifayət etmir. Buna görə də, 1918-ci il iyunun 20-də Ənvər paşaya göndərdiyi növbəti məktubunda əlavə olaraq 20 min tüfəng, hərbi sursat, bundan başqa nizamlı qüvvə və süvari qoşun təşkil etmək üçün zabit kadrlarına ehtiyacı olduğunu bildirmişdi. Bütün bunları nəzərə alan Ənvər paşa Qafqaz hərəkətinin tam uğurlu alınmasını təmin etmək məqsədilə 15-ci piyada diviziyasını da Qafqaz İslam Ordusunun sərəncamına göndərdi. 15-ci piyada diviziyasında 157 zabit və 7636 sırası var idi. 15-ci piyada diviziyasına podpolkovnik Süleyman İzzət bəy komandanlıq edirdi. Həm 5-ci Qafqaz diviziyası, həm də 15-ci piyada diviziyası I Dünya müharibəsi illərində özünü doğrultmuş və Osmanlı ordusunun ən şərəfli və döyüşkən ordusu adına layiq görülmüşdür. Düşmən qüvvələrinin say çoxluğunu bir daha önə çəkən Nuru paşa Ənvər paşanı inandırdıqdan sonra 36-cı diviziyanın 106 və 107-ci alayları da Bakı cəbhəsinə göndərildi [2, s.94]. Müqayisə üçün onu qeyd etmək lazımdır ki, 1918-ci il iyunun axırlarında Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti qüvvələrinin sayı 20 min nəfərdən çox idi.

1918-ci il iyulun 9-da Şərqi Ordular qrupunun quruluşunda aparılan dəyişikliklərdən sonra 5-ci Qafqaz diviziyası 3-cü ordunun tabeliyindən çıxarıldı. Şərqi Ordular qrupunun rəhbərliyində dəyişikliklər edilərək Vəhib paşanın yerinə Xəlil paşa təyin edildi. İstanbulda olarkən baş qərargahda Xəlil paşanın qarşısında belə bir vəzifə qoyulmuşdu ki, Batum-Tiflis dəmir yolundan faydalanaraq Xəzər dənizinə çıxsın, burada Bakıdan Ənzəliyə gedən dəmir yolunu nəzarət altına götürsün ki, sonra Qəzvin-Həmədan yolundan istifadə edərək Bəsrə körfəzinə çıxmaq və İranda ingilis qüvvələrini məhv etmək mümkün olsun. Həmin vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün əvvəlcə Bakının ələ keçirilməsinin zəruriliyi vurğulanırdı. Xəlil paşanın nəzərinə o da çatdırıldı ki, Bakıda ermənilərdən və ruslardan təşkil edilmiş silahlı dəstələr Gəncəyə doğru hərəkətə başlamışdır. Ənvər paşa Şərqi Ordular Qrupu Komandanlığına Xəlil paşanı təyin etməklə, heç şübhəsiz ki, Qafqazda və yaxın bölgələrdə cərəyan edən hərbi proseslərə rəhbərliyi daha çox etibar etdiyi bir şəxsə tapşırılmış və Qafqaz İslam Ordusunu da birbaşa ona tabe etmişdir.

Qafqaz İslam Ordusunun say tərkibi ilə bağlı rəqəmlər müxtəlifdir. Bir çox mənbələrdə Azərbaycana gələn türk qoşun hissələrinin ümumi sayının 6 min və az sonra onlara qatılmış olan azərbaycanlı qüvvələrin 10-12 min nəfər olduğu vurğulanır. Bəzi mənbələrdə Qafqaz İslam Ordusuna qoşulan azərbaycanlıların sayı 4 min, türklərin isə 10 min nəfərdən ibarət olduğu iddia edilir. Belə bir reallığı inkar etmək olmaz ki, təkcə 5-ci Qafqaz diviziyasındakı əsgər və zabitlərin sayı 7733 nəfər olmuşdur [8, s.85]. Hadisələrin bu rəqəm ətrafında cərəyan etdiyini nəzərə alsaq, onda azərbaycanlıların sayının 4 min nəfərdən bir az çox ol-

duğu real görünür.

Türk qoşun hissələri Azərbaycana gəldiyi gündən qaynar döyüş şəraitinə düşdülər. Bolşevik-daşnak qüvvələri həm Şamaxı yolu ilə, həm də dəmir yolu xətti ilə Qərbə doğru irəliləməkdə idi. Bakı Soveti qurumunun rəhbəri Şaumyan Gəncədə fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətini məhv etmək üçün bütün gücü ilə hücumla keçmişdi. Qafqaz İslam Ordusunun belə bir vaxtda hər hansı bir ləng hərəkəti neçə-neçə kəndin itirilməsi, 100 minlərlə insanın öz ev-əşiyindən didərgin düşməsi demək idi. Ona görə də, Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı Şərqə doğru hərəkətin başlanmasına qərar verdi. Nuru paşa yaxşı dərk edirdi ki, Gəncə ətrafında mövcud olan təhlükənin aradan qaldırılması, buradakı erməniləri tərksilah etmək və azərbaycanlı əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək onun birinci vəzifəsi idi. Həmin vaxt Gəncədə 20 mindən artıq erməni yaşayırdı. Şübhəsiz şəhərin şərq hissəsində yerləşən ermənilər türk qoşunlarının Azərbaycana gəlməsi və Gəncədə qərargah yaratmaqları ilə razılaşa bilmirdilər. Onlar Bakı Soveti qüvvələrinin Gəncəyə doğru sürətlə hərəkətinin intizarında idilər. Gəncənin şərq hissəsində yaşayan ermənilər 600 nəfərlik bir silahlı dəstəyə malik idilər. Həmin silahlı dəstənin ixtiyarında hər cür atıcı silahlar, o cümlədən pulemyotlar və hərbi təchizat var idi. Gəncə ermənilərinin tərksilah edilməsinə Nuru paşanın əmrilə iyunun 10-da başlandı. İyunun 11-də Nuru paşa tərəfindən yaradılan Gəncə dəstəsi erməni məhəlləsini mühasirəyə aldı. Türk süvari alayının əsgər və zabitləri döyüşqabağı mövqe tutaraq 4 erməni müşahidəçisini və keşikçisini əsir götürdülər [11, s.144]. İki türk zabiti erməni məhəlləsinə gedərək onlara tərksilah olunmağın zəruriliyini anladı. Ermənilər heç bir təklifi qəbul etmədilər və zabitləri atəşə tutdular. Sonra da bütün gücləri ilə hücumla keçərək türk qüvvələrini mühasirəyə almağa cəhd göstərdilər. Baş verən ağır döyüşün gedişində Gəncə dəstəsindən 13 nəfər öldürüldü, 7 nəfər isə yaralandı. Gəncə dəstəsinin bölmələri bir qədər geri çəkilsə də, etibarlı mövqe tutaraq erməni hücumunun qarşısını aldı. Türk ordusu rəhbərliyi Yelenendorfdan olan bir alman vasitəsilə ermənilərə xəbər göndərdi ki, əgər atəşi dayandırıb təslim olmasalar, erməni məhəlləsi toplardan bombardman ediləcək. Bu xəbərdarlıqdan sonra saat 11 radələrində bir keşik, 1 erməni zabiti və bir komissar əllərində ağ bayraq Gəncə dəstəsinin qərargahına gəldilər. Danışıklardan sonra ermənilər tərksilah olmağa razılıq verdilər. Lakin ermənilər bu vədlərinə də əməl etmədilər. Axşam düşdüyü üçün əməliyyatın iyunun 12-də davam etdirilməsi qərara alındı. İyunun 12-də türklər tərəfindən atılan top atəşləri erməniləri təslim olmağa məcbur etdi. Türk qoşun hissələri 3 gün ərzində erməni məhəlləsini mühasirədə saxlayaraq tərksilahı başa çatdırdılar. Beləliklə, Gəncə şəhərində Qafqaz İslam Ordusu üçün mövcud olan təhlükə aradan qaldırıldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dəvəti ilə türk qoşun hissələrinin Gəncəyə gəlməsi, Nuru paşanın komandanlığı altında Qafqaz İslam Ordusunun təşkil edilməsi, Azərbaycanın milli qoşun hissələrinin yəni qurulmasına başlanılması, Şaumyan başda olmaqla Bakı Xalq Komissarları Sovetinin rəhbərliyini ciddi təşvişə salmışdı. Gəncədə fəaliyyətə başlayan və Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən müdafiə olunan Milli Azərbaycan hökumətinin fəaliyyətinə birdəfəlik son qoymaq üçün 1918-ci il iyunun 4-də 20 minlik Bakı Soveti qüvvəsi hərbi və dəniz işləri üzrə

komissar Korqanovun 8 sayılı əmri ilə Hacıqabuldan qərb istiqamətində hücumla başladı. Qırmızı ordunun tərkibindəki əsgər və zabitlərin böyük əksəriyyətini ermənilər təşkil edirdi. Gəncə istiqamətində hücumla keçən ordunun dörd komissarından üçü erməni idi. Gəncəyə doğru hərəkətə başlamazdan əvvəl iyunun 6-da Korqanov əsgər və zabitlərə müraciətində deyirdi: "Siz Zaqafqaziyada fəhlə-kəndli inqilabının taleyini həll etməlisiniz. Əgər türk generalları qoşunları ilə Bakıya gələrlərsə, sovet hakimiyyətini məhv edəcəklər. Ona görə də, siz neft sənayesi mərkəzi Bakını sovet respublikası üçün qorumalısınız. Sizə Şimali Qafqazdan və Rusiyadan mümkün olan lazımi kömək gəlir və gələcəkdir" [4, s.84]. İyunun 10-da Bakı Soveti qüvvələrinin Hacıqabul stansiyasından hücumla başladı. Bir neçə gün ərzində Ucar və ətraf ərazilər, Kürdəmir və ətraf stansiyalar Qırmızı ordu tərəfindən işğal olundu. Doğrudur, müsəlman və gürcü korpuslarının müstəqil qüvvələri Bakı Soveti qoşununa müqavimət göstərməyə cəhd etdi. Lakin qüvvələr nisbəti bərabər olmadığına görə Bakı Sovetinin silahlı dəstələri heç bir çətinlik çəkmədən Gəncə istiqamətində yürüşlərini davam etdirirdilər. İyunun 16-da düşmən Qaraməryəm ətrafında islam ordusu ilə üz-üzə gəldi. Səhər saat 9-da başlanan döyüşdə düşmən qüvvələri azərbaycanlı, gürcü və dağıstanlılardan ibarət dəstənin üzərinə hücumla keçdi. Yeddi saat davam edən döyüşdə milli qüvvələr düşmənin Qaraməryəmə can atan hissələrinin qarşısını almağa səy göstərsələr də, buna nail ola bilmədilər. Böyük strateji əhəmiyyətə malik olan Qaraməryəm kəndi bolşevik-daşnaqlar tərəfindən işğal edildi. İyunun 18-də Qaraməryəm ətrafında həlledici döyüşlər yenidən başladı. Ciddi bir hazırlıq görmədən hücumla keçən milli qüvvələr bu döyüşdə də müvəffəqiyyət qazana bilmədilər.

Qaraməryəm ətrafındakı ağır döyüşdən sonra bir neçə gün cəbhədə sakitlik yarandı. Bu sakitlikdən hər iki tərəf öz planlarına uyğun istifadə etməyə çalışırdı. Bakı Soveti qüvvələri Azərbaycan kəndlərinə daxil olaraq əhalidən bütün silahları toplayır, ərzaqlarını müsadirə edir, qoşqu heyvanlarını isə əllərindən alırdılar. Müqavimət göstərən əliyalın əhali yerindəcə güllələnirdi. Eyni zamanda, işğal altına alınan kəndlərin əhalisini türk qoşunları əleyhinə qaldırmaq üçün onların arasında xüsusi təbliğat dəstəsi fəaliyyət göstərirdi. Bolşeviklər Qırmızı ordunun canlı qüvvələrinin sayını artırmaq məqsədilə 1893-1897-ci illərdə anadan olan qeyri-müsəlmanların çağırışını elan etdilər [10, s.44].

Qaraməryəm ətrafındakı döyüşün nəticələri Qafqaz İslam Ordusu komandanlığında da ciddi təhlil olundu. Vəziyyətlə daha yaxından tanış olmaq, qüvvələri yenidən qruplaşdırmaq, mövcud imkanları bütünlüklə səfərbər etmək üçün Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru paşa, Müsəlman korpusu komandanı Əliqə Sıxlinski, 5-ci Qafqaz diviziyasının qərargah rəisi Rüşti bəy cəbhə xəttinə yola düşdülər. Göyçaya gələn Nuru paşa, təkcə hərbiçilərlə deyil, yerli əhalinin nümayəndələri ilə də görüşdü, onları türk-Azərbaycan qoşun hissələrinə hərtərəfli yardım göstərməyə çağırırdı. Nuru paşa Göyçay əhalisinə müraciətində deyirdi: "Azərbaycanı və azərbaycanlıları düşməndən qurtarmaq üçün Osmanlı ordusu məmləkətinizə gəldi. Bu orduya canla-başla yardım etməyiniz lazımdır. Silahla yardım edilə bilmirsə, heç olmazsa, əsgərlərə ərzaq və su daşıyınız. Bu dəhşətli istidə müharibə edən əsgər və zabitlərdən bir çoxu susuzluqdan ölmüşdür"[1, s.105].

Cəbhədəki vəziyyətlə hərtərəfli tanışlıqdan sonra Nuru paşa şübhə

etmirdi ki, ilk uğursuzluğa baxmayaraq türk-Azərbaycan qoşunları mövcud imkanları tam səfərbərliyə almaqla hərbi təşəbbüsü ələ keçirə bilirlər. Ona görə də, Nuru paşa Göyçaya əlavə köməyin göndərilməsinin zəruriliyini istisna etmədən həlledici döyüşə hazırlaşmaq üçün əmr verdi. İyunun 27-nə qədər cəbhə xəttində hazırlıq işləri aparıldı. Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin döyüşə hazırlıq üçün həyata keçirdiyi tədbirlər iyunun 26-da bolşevik-daşnak qüvvələrinin kəşfiyyatçılarına məlum oldu. Qırmızı ordu komandanlığında bu məlumat alınan kimi dərhal hücumla keçmək, türk-Azərbaycan qoşun hissələrinin hücumunu qabaqlamaq və bununla da hərbi təşəbbüsü ələ almaq qərara alındı. Bakı Soveti qoşunları iyunun 27-də hücumla başladı. Bakı Soveti qüvvələri ilk dəfə olaraq başladıkları hücumu uğurla başa çatdırma bilmədilər. Düşmənin yerində saymağa başladı. İyunun 27-də qəfildən başlanmış bu döyüşün Qafqaz İslam Ordusu üçün böyük hərbi-psixoloji əhəmiyyəti var idi. Döyüşün nəticələri göstərdi ki, bolşevik-daşnak qüvvələri heç də məğlubedilməz bir qüvvə deyil və düzgün qurulmuş döyüşlə onların bütün niyyətlərini alt-üst etmək olar.

İyunun 28-də cəbhədə nisbi sakitlik hökm sürürdü. İyunun 29-da isə səhər tezdən Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin böyük uğurla nəticələnən hücumu başladı. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının göstərdiyi operativlik və çeviklik, Göyçayın müdafiəsi üçün zəruri olan qüvvələrin vaxtında bura gətirilməsi, türk-Azərbaycan qoşunlarının mübarizliyi daşnak Əmirovun rəhbərliyi altında olan bolşevik qüvvələrinin bütün cəhdlərini nəticəsiz qoydu. Göyçay ətrafında məğlub olan Bakı Soveti qüvvələri geri çəkilərək şəhərdən 5-6 kilometrlik bir məsafədə qərar tutdular. İyulun 1-də düşmənin əks hücumun heç bir nəticə verməyəcəyini yəqin etdikdən sonra geri çəkilməyə başladı.

Beləliklə, Göyçay və Qaraməryəm ətrafında iyunun ortalarından başlamış və iyulun əvvəlinə qədər davam edən döyüşlər Qafqaz İslam Ordusunun qələbəsi ilə başa çatdı. Daşnak-bolşevik qüvvələri Ağsuya tərəf sıxışdırıldı. Bolşevik qüvvələri bu döyüşlərdən sonra bir daha hərbi təşəbbüsü ələ ala bilmədilər. Döyüşlərə uğursuzluqla başlayan Qafqaz İslam Ordusu hissələri və əməliyyatlara qoşulan Azərbaycan könüllüləri Göyçay ətrafındakı döyüşdən sonra müdafiəni hücumla əvəz etdilər. Göyçay ətrafında milli qüvvələrin qələbələrinin səbəbi qarşılarına qoyduqları vəzifələrin xarakteri ilə bağlı idi. Cəbhə xəttinin bir tərəfində Azərbaycanı bolşevik-daşnak hakimiyyəti altına gətirmək istəyən və əsasən qeyri-azərbaycanlılardan ibarət olan bir qüvvə dayanırdısa, digər tərəfində isə Azərbaycanı bolşevik-daşnak talanlarından, Bakı, Şamaxı, Quba qırğınlarının təkrarlanmasından qorumağa çalışan Azərbaycanın milli qüvvələri və onlara qardaş yardımına gəlmiş türk hərbi qüvvələri dayanırdılar. Birincilər Azərbaycan əhalisinə divan tuturdusa, ikincilər öz yurddaşlarını bu faciələrdən qorumağa çalışırdı.

QEYDLƏR

1. Budak M. Nuri Paşanın Kafkas İslam Ordusu haqqındakı raporu "Kafkas araştırmaları", İstanbul: 1998.
2. Erdaş (Akgül) Nilgun. Milli mücadilə dövründə Kafkas cümhuriyyətləri ilə ilişkilər (1917-1921). Ankara: 1994.
3. Halil Bal. Kuzey Kafkasiyanın istiklalı və Türkiyənin askeri yardımı. 1917-1918. İstanbul: 1997.

4. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi (1917-1918-ci illər). Bakı: 1958.
5. İsgəndərov A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Bakı: 2003.
6. İsgəndərov A. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı (1918-192). Bakı: 2006.
7. Nəсібzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: 1999.
8. Nəsir Yücər. Birinci Dünya müharibəsində Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatı. Bakı: 1999.
9. Onk Nizaməttin. Yeni Azərbaycan Cümhuriyyəti kurulurkən. İstanbul: 1992.
10. Rüştü. Büyük harpte Bakı yollarında 5. Kafkəz piyada fırkası. 93 saylı Askeri mecmuanın tarix kısmı. №34. İstanbul: 1934.
11. Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. Bakı: 1999.
12. Tayyar B. Kafkəz Azərbaycan hərəkatı və Bakının kurtulması. İstanbul: 1990.

КАВКАЗСКАЯ ИСЛАМСКАЯ АРМИЯ И АЗЕРБАЙДЖАН

А.Дж.ИСКЕНДЕРОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена истории Кавказской Исламской армии, которая от мая до середины сентября 1918 года с большим героизмом освободила азербайджанские земли от дашнаков, большевиков и эсерских сил. Несмотря на то, что в конце мая 1918 года была объявлена независимость Азербайджанской Демократической Республики в Тифлисе, под руководством Шаумяна, в Баку действовала, враждебная Азербайджану группировка. Неопределима в истории роль этой армии в ликвидации этой группировки, а также в сохранение независимости азербайджанского народа.

THE CAUCASUS İSLAMİC ARMY AND AZERBAİJAN

A.J.İSKENDOROV

SUMMARY

The Article devoted to the history of Caucasus İslamic Army which from may till the mid-september in 1918 libereated Azerbaijan land the dashnak, eser, bolshevik forces.

Altought at the of the may in 1918 was declared the independence of Azerbaijan Democratic Republic, in Baku acted drouping aganist Azerbijan by head of Shaumyan.

Worthless in the history the role of this army not only in liquidation this grouping, but also saving independence of Azerbijan.